

Το οθωμανικό χαμάμ

▲ *Ιταλική καρτ ποστάλ της δεκαετίας του 1920 που απεικονίζει εσωτερικό του χαμάμ της Ρόδου εν λειτουργία (φωτ.: Αρχείο Α. Μαΐλλη).*

Της **ΕΥΑΓΓΕΛΙΑΣ ΜΠΑΛΤΑ**

Ιστορικού στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών

ΤΟ ΧΑΜΑΜ είναι τυπικό κτίριο του ισλαμικού κόσμου, απαραίτητο στοιχείο στην καθημερινή ζωή ενός μαχαλά μουσουλμανικής πόλης, αφού αφενός το Ισλάμ επιβάλλει τις νύψεις στους πιστούς του και αφετέρου οι συνθήκες ύδρευσης και οι κοινωνικές και οι οικονομικές συνισταμένες της εποχής δεν άφηναν περιθώρια για ιδιωτικά λουτρά. Το χαμάμ είναι ένα από τα πλέον χαρακτηριστικά κτίρια της τουρκικής παρουσίας στον ελλαδικό αστικό χώρο.

Τα λουτρά ήταν από τα πρώτα έργα που κατασκεύαζαν οι Οθωμανοί μόλις κατακτούσαν μια πόλη. Για παράδειγμα, ο σουλτάνος Μουράτ Β΄, το 1444, λίγα χρόνια μετά την τελική κατάκτηση της Θεσσαλονίκης, δίνει διαταγή να χτιστεί το πρώτο λουτρό της, το γνωστό ως Μπέη Χαμαμί, το οποίο μετά την απελευθέρωση της πόλης πήρε την ονομασία «Λουτρά Παράδεισος». Για αυτό το λουτρό ο Ιωάννου Ανα-

γνώστης σημειώνει: «Διηρπάγησαν γαρ οι τούτων (των ναών) ύλαι και κτίσμασιν άλλοις προσετέθησαν καινότεροι, και μάλιστα γε τω νυν επί μέσπς της πόλεως ορωμένω και κοινώ βαλανείω». Ο Εβλιγιά Τσελεμπή στην «Περιήγησή» του εγκωμιάζει την ομορφιά και την πολυτέλεια του Μπέη Χαμαμί και το παραβάλλει με το αντίστοιχο του Πιρ-ντεντέ-Σουλτάν στη Σεβάστεια. Κατακτώντας οι Οθωμανοί την Πόλη, πολλαπλασίασαν τον αριθμό των λουτρών, που υπήρχαν εκεί από τους βυζαντινούς χρόνους. Ο πατριάρχης Κωνσταντίνος στην «Κωνσταντινιάδα» του αναφέρει ότι ο Μεχμέτ ο Πορθητής για το τζαμί και πτωχοκομείο που έχτισε στην Πόλη χρησιμοποίησε μάρμαρα από το περικαλλές λουτρό του Ζευξίππου «ωσαύτως και τα του ρηθέντος Λουτρού του Κωνσταντίνου, τα δε των Λουτρών του Αρκαδίου, Ευδοξίας, και άλλων μετεχειρίσθησαν κατά διαφόρους χρόνους, άλλα μεν εις τα της θρησκείας τεμένη, έτερα δε πάλιν εις άλλας οικοδομάς οι μετ'αυτὸν διάδοχοι της Μοναρχίας». Τον 17ο αι. ο Εβλιγιά Τσελεμπή υπολογίζει ότι υπήρχαν στην πρωτεύουσα της οθωμανικής αυτοκρατορίας 150 περίπου δημόσια και ιδιωτικά χαμάμ, στα οποία απασχολού-

▲ Έργο του C. Roger όπου απεικονίζονται οι γυναίκες του χαρμιού να βγαίνουν από τον θερμό προς ψυχρότερους χώρους του λουτρού πελινγκές στις πεσίδες τους. Στις πόδια τους φορούν ξέλινα τσόκαρα, που τις προστάτευαν από την υψηλή θερμοκρασία των μαρμάρων και από το γλίστρημα. Τα πλέον απλά ήταν από κοινό ξέλο. Τα πιο πολυτελή κατασκευάζονταν από έβενο, ξέλο τριανταφυλλιάς ή σανταλόξελο, με διακόσμηση από φίλντισι, ασήμι ή όστρακα.

▼ Γυναίκα που υπηρετεί σε χαμμά. Ονομαζόταν τελάκ κιζ (μαλάκτρια). Ο Εβλιγιά Τσελεμπή αναφέρει ότι στα μέσα του 17ου αι. δούλευαν στα λουτρά της Πόλης 2.000 άτομα, κάνοντας μασάζ και 1.000 υπηρετίες (νατούρ) που βοηθούσαν τις γυναίκες να πάρουν το λουτρό τους.

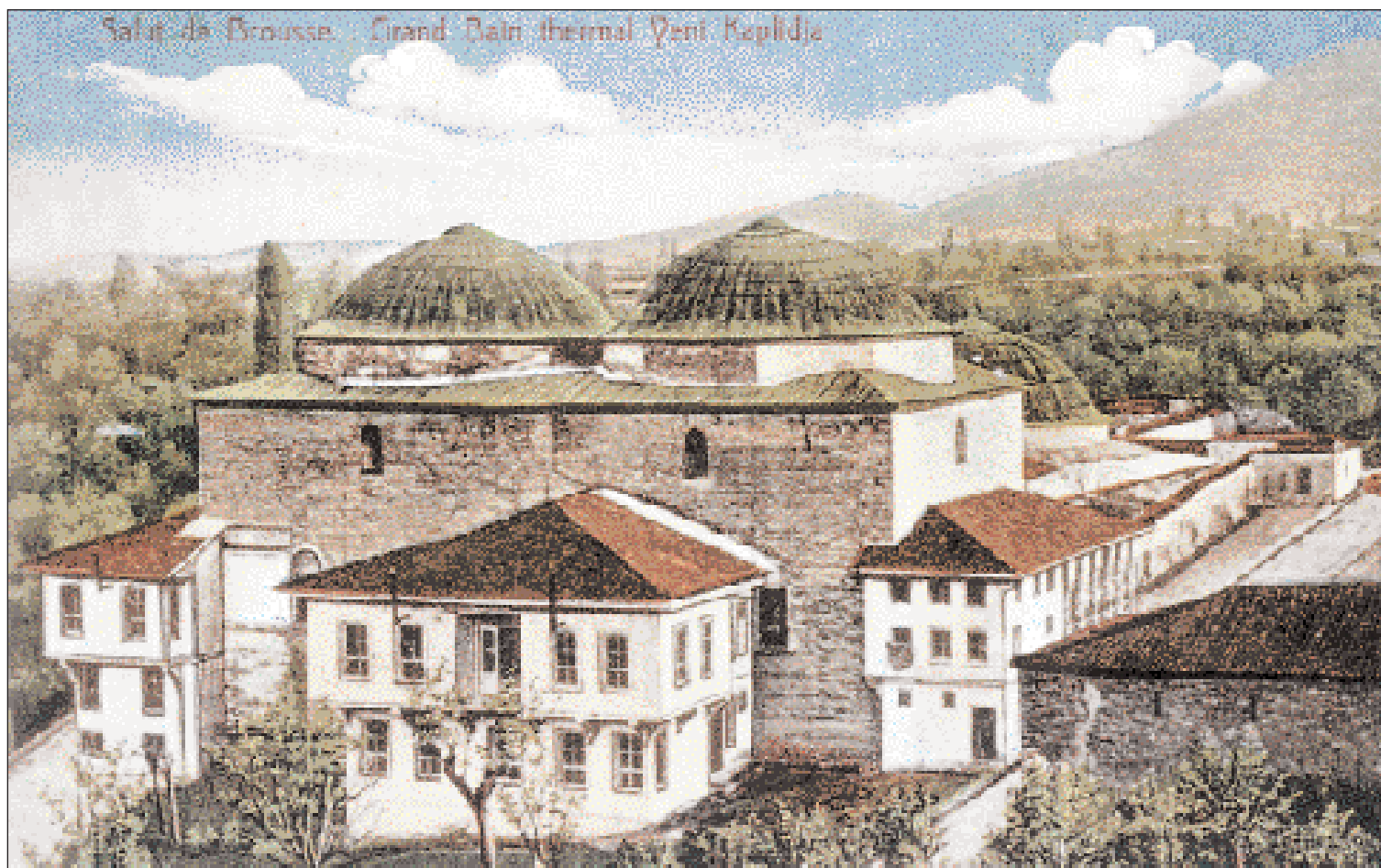

νταν 2.000 νεαρά αγόρια ως μαλάκτες (dellak) και 1.000 γυναίκες (natur) που υπηρετούσαν τις λουόμενες γυναίκες.

Το χαμμά στην οθωμανική αυτοκρατορία υφίστατο ως ανεξάρτητο κτίριο, αλλά τις περισσότερες φορές ήταν ενταγμένο σε κουλιγιέ, δηλαδή σε κτιριακό συγκρότημα που περιελάμβανε τζαμί, μεντρεσέ, πτωχοκομείο και άλλα ευαγή και κοινωφελή ιδρύματα. Συνήθως η οικοδόμηση ενός χαμμά οφειλόταν σε αφιέρωση, ήταν βακούφι. Σουλτάνοι, μέλη της σουλτανικής οικογένειας, ανώτεροι αξιωματούχοι αφιέρωναν εισοδήματά τους από επικαρπία φόρων στην ανοικοδόμηση, συντήρηση και λειτουργία των χαμμά που ίδρυσαν σε πόλεις της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Δεν έλειπαν όμως και απλοί ιδιώτες, που έκαναν τέτοιες δωρεές, όπως ο Ρωμιός ορθόδοξος Καππαδόκης, ο οποίος στα μέσα του 19ου αι. έκτισε λουτρό για τους συμπατριώτες του Προκοπανούς. Το όνομά του, η χρονολογία ανέγερσης του λουτρού μένουν χαραγμένα στην πινακίδα πάνω από την είσοδο του χαμμά, γραμμένα ελληνικά και τουρκικά με ελληνικούς χαρακτήρες, για να θυμίζουν την προσφορά του.

Τα χαμμά ήταν κατά βάση δημόσια κτίρια για την εξυπηρέτηση του κοινού, και τα οθωμανικά θεωρούνται ως τα τελειότερα από αρχιτεκτονική άποψη. Υπήρχαν βεβαίως και τα χαμμά στο σουλτανικό παλάτι, αλλά και ιδιωτικά στις κατοικίες αξιωματούχων. Τριακόσια λουτρά αναφέρει ότι υπήρχαν ο Εβλιγιά Τσελεμπή στα σαράγια και τα κονάκια των επιφανών της Θεσσαλονίκης τον 17ο αι., υπερβάλλοντας φυσικά ως προς τον αριθμό τους. Συνήθως οι πληροφορίες μας για την ύπαρξη χαμμά σε κάποια ελληνική πόλη, αν φυσικά δεν διατηρήθηκε το κτίσμα, προέρχονται κυρίως από περιηγητικά κείμενα δυτικών και από το κείμενο του Εβλιγιά Τσελεμπή. Είναι ζητούμενο μια μελέτη που αποδελτιώνοντας σε πρώτη φάση αυτές τις πηγές θα καταγράψει συστηματικά τα δημόσια χαμμά που υφίσταντο στις πόλεις του ελλαδικού χώρου στα χρόνια της τουρκοκρατίας. Ο Βασίλης Δημητριάδης στην «Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης» κατέγραψε τα λουτρά της Θεσσαλονίκης και στοιχειοθέτησε την ιστορία τους μετά από έρευνα σε οθωμανικές πηγές. Το ίδιο και η Αιμιλία Στεφανίδου, η

Ο πολλαπλός ρόλος των χαμμά στην οθωμανική περίοδο

◀ «Χαιρετισμούς από την Προύσα». Το εξωτερικό ενός χαμάμ στην Προύσα από καρτ ποστάλ εποχής (φωτ.: Αρχείο Α. Μαΐλλη).

οποία αναφέρει την ύπαρξη τριών χαμάμ στην Καβάλα, το ένα, το εβραϊκό είναι και το νεώτερο.

Περιγραφή – τυπολογία

Το οθωμανικό χαμάμ αποτελείται: I) Από μία τρουλλωτή αίθουσα (τζαμεκιάν), το αποδυτήριο, η οποία θερμαίνεται χλιαρά για να αλλάζουν τα ρούχα τους και να στεγνώνουν τις πετσέτες που χρησιμοποιούν οι λουόμενοι. Σε πολλά λουτρά η πρώτη αυτή αίθουσα διαθέτει σιντριβάνι και ξύλινο υπερώο, όπου εκεί ήταν τα αποδυτήρια. Σ' αυτήν επίσης υπήρχε και το δωμάτιο εκείνου που διαχειριζόταν το λουτρό, του χαματζή.

II) Από μια δεύτερη αίθουσα -το αντίστοιχο του ρωμαϊκού *teridarium* (σοουκλούκ στα τουρκικά) που θερμαίνεται μέτρια (20-30 βαθμούς) και χρησιμεύει στο να συνηθίζει το σώμα τη ζέστη, προτού περάσει στην πολύ ζεστή τρίτη αίθουσα. Υπήρχαν όμως και «γούρνες» στην αίθουσα αυτή για να μπορούν να πλυθούν όσοι δεν αντέχουν την πολλή ζέστη. Η αίθουσα διαθέτει και πεζούλια γύρω γύρω, για να ξεκουράζονται καθημένοι οι λουόμενοι.

III) Τέλος από την πολύ ζεστή τρίτη αίθουσα, όπου η θερμοκρασία φτάνει τους 38°-40°, η οποία αντιστοιχεί στο ρωμαϊκό *caldarium* (σιτζακλίκ ή Ιτς χαμάμ= εσωτερικό λουτρό). Το δάπεδο στη μέση της αίθουσας υπερυψώνεται αρκετά, ώστε να σχηματιστεί αυτό που λέγεται γκιομπέκ τασί (= πέτρα του ομφαλού), όπου ξαπλώνεται κανείς μπρούμυτα για να του κάνουν οι ειδικοί υπάλληλοι του λουτρού εντριβές. Η αίθουσα αυτή κατά κανόνα διέθετε γούρνες όπου πλένονταν οι πελάτες. Ο Αριστειδής Πασαδαίος υπογραμμίζει ότι κατά το Κοράνι το πλύσιμο του σώματος πρέπει να γίνεται με τρεχούμενο νερό. «Το βύθισμα του σώματος σε κοινή με άλλους δεξαμενή, που εφαρμόζταν

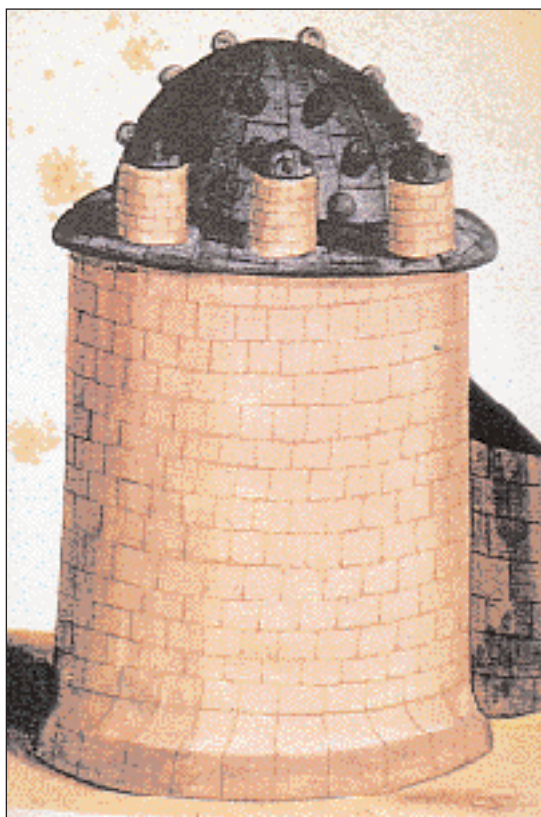
σε ρωμαϊκές θέρμες, αντικαταστάθηκε στα μουσουλμανικά λουτρά (*hamam*) με το πλύσιμο πλάι στη γούρνα (*kuyna*: είδος μαρμάρινης ακίνητης λεκάνης) όπου περιχίεται κανείς με νερό που τρέχει από στρόφιγγα (*musluk*)». Ο ίδιος πιστεύει ότι αυτός υπήρξε και ο λόγος για τον οποίο δεν πολυχρησιμοποιήσαν οι Οθωμανοί τα βυζαντινά λουτρά της Κωνσταντινούπολης.

Το κτίριο συμπληρώνεται με το θερμαντικό κέντρο (*κουλχάν*), το υπόκαυστο των Ρωμαίων, που βρίσκεται σε επαφή με την τρίτη αίθουσα και τους απαραίτητους βοηθητικούς χώρους υγιεινής (αποχωρητήρια), δωμάτιο αποτρίκωσης κλπ. Δεν υπάρχουν πουθενά παράθυρα ή φεγγίτες προκειμένου να μη διαφεύγει η ζέστη και ο ατμός. Το φως έμπαινε από τα πολυάριθμα στρογγυλά χοντρά τζάμια, που έμοιαζαν με πάτους μπουκαλιών ή βεντούζες, και τα οποία ενσωματωμένα στους τρούλους του κτίσματος, τους διακοσμούσαν συγχρόνως εξωτερικά. Δεν υπήρχαν έπιπλα στα χαμάμ παρά μόνο στην πρώτη αίθουσα του αποδυτηρίου και στους χώρους της ανάπαυσης, όπου τοποθετούνταν ντιβάνια για να ξεκουράζονται μετά το λουτρό τους οι πελάτες.

Τα περισσότερα λουτρά ήταν διπλά, δηλαδή χρησιμοποιούνταν συγχρόνως από άνδρες και γυναίκες. Στην περίπτωση αυτή είχαν κοινό υπόκαυστο. Υπάρχουν δυο τύποι διπλού χαμάμ. Τύπος Α: Τα δυο λουτρά είναι τοποθετημένα το ένα πλάι στο άλλο. Τύπος Β: Το ένα είναι συνέχεια του άλλου, με τα «εσωτερικά λουτρά» τους σε επαφή.

Η εποπτεία των λουτρών ενέπιπτε στην αρμοδιότητα του μουκτεσίμην, ο οποίος πέραν των αγορανομικών ελέγχων για την εύρυθμη λειτουργία της αγοράς φρόντιζε και για την καλή λειτουργία των δημόσιων χώρων. Στον κανονισμό του 1502, όπου ορίζονται οι αρμοδιότητες και οι δικαιοδοσίες του μουκτεσίμην της Πόλης, υπάρχει ολόκληρο άρθρο, αφιερωμένο στα χαμάμ: «Ο πατρώνος πρέπει να φροντίζει το λουτρό του, να είναι καθαρό και εφοδιασμένο πάντα με ζεστό και κρύο νερό. Τα νεαρά αγόρια που δουλεύουν στα χαμάμ πρέπει να είναι ντυμένα και εύστοφα. Τα ξυράφια πρέπει να είναι ακονισμένα στην εντέλεια για να μην πληγώνουν τους πελάτες. Ο πατρώνος οφείλει να έχει πάντα τις πετσέτες του χαμάμ του καθαρές και απαγορεύεται να δίνει τις πετσέτες των μουσουλμάνων στους απίστους». Οι διατάξεις είναι σαφείς και δείχνουν τη φροντίδα του νομοθέτη για την υγιεινή και τη διαφύλαξη και έλεγχο των νηών, αλλά και υποδεικνύουν ότι τουλάχιστον αυτή

▼ Απεικόνιση τουρκικού λουτρού τον 16ο αι.

την εποχή στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας σουλμάνοι μπορούσαν να χρησιμοποιούν τα μουσουλμάνων, βεβαίως υπό ειδικούς όρους. Ως Πόλη, Θεσσαλονίκη και Καβάλα, όσο γνωρίζουμε φέρεται τουλάχιστον ένα χαμάμ με την επωνυμία «Γιαχουντί χαμαμί», εβρέικο λουτρό.

Στο μυχό της και στον εμίνη κατέφευγαν και οι χαμαμτζήδες για να καταγγείλουν τους κατασκευαστές πετσετών που τις έφτιαχναν κοντύτερες και στενότερες έτσι που δεν έφταναν να τυλίξουν άνετα τα κορμιά τους οι μουσουλμάνοι πελάτες, καταγράφει ένα έγγραφο. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και κάποιες ποινές που συνδέονται με το χαμάμ. Όσοι κυκλοφορούσαν τη νύχτα στους δρόμους των πόλεων χωρίς να κρατούν φανάρι ήταν παραβάτες και τιμωρούνταν υποβαλλόμενοι στην εξής αγγαρεία: παραδίνονταν στους πατρώνους των λουτρών, οι οποίοι τους υποχρέωναν να μεταφέρουν ξύλα ως το πρωί, τα οποία προορίζονταν για να τροφοδοτούν τους φούρνους των λουτρών. Η δουλειά ήταν ρυπαρή και όταν τους απέλυαν, ήταν φανερό σε όλους από τη σκόνη στα ρούχα τους ότι τους είχαν συλλάβει για παράνομη κυκλοφορία τη νύχτα.

Εθνοτικές και κοινωνικές διακρίσεις

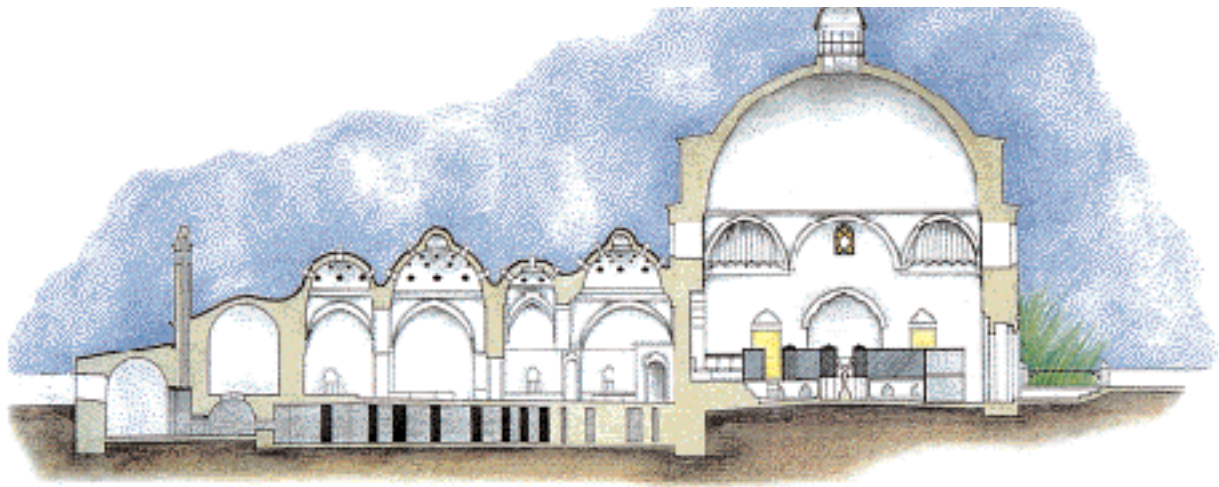
Καθώς δεν υπάρχουν μελέτες για τη λειτουργία του λουτρού στους οθωμανικούς χρόνους, δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα αν οι διάφορες εθνότητες της αυτοκρατορίας διατηρούσαν υποχρεωτικά χωριστά λουτρά. Από μαρτυρίες περιηγητών πάντως φαίνεται ότι μουσουλμάνοι και μη κάτοικοι μιας πόλης χρησιμοποιούσαν, χωρίς διάκριση, συχνότατα το ίδιο χαμάμ. Σε ορισμένες πόλεις, όπως αναφέρθηκε, καταγράφονται λουτρά με την επωνυμία εβρέικα, αλλά δεν είναι απολύτως βέβαιο αν πρόκειται για λουτρά που χρησιμοποιούσαν αποκλειστικά οι Εβραίοι της πόλης ή αν η ονομασία προέκυψε από την τοποθεσία τους. Στις γυναίκες, όταν δεν υπήρχε διπλό χαμάμ, διατίθενταν κάποια λουτρά ορισμένες μέρες της εβδομάδας και συγκεκριμένες ώρες.

Ο Εβλιγιά Τσελεμπή, περιγράφοντας το παλιότερο και ωραιότερο χαμάμ της Θεσσαλονίκης, το Μπέν Χαμαμί, αναφέρεται σε κάποιους ιδιαίτερους χώρους του, που χρησιμοποιούσαν οι πλούσιοι της πόλης. «Υπάρχουν δε και λουτρά διά τους πτωχούς, όπου λούονται δωρεάν», υποστηρίζει ο Σκαρλάτος Βυζάντιος γύρω στα μέσα του 19ου αι., για να προσθέσει με χιούμορ «και βλέπεις πολλάκις ρυπαρότατον τινα Δερβίσην, εισερχόμενον αταράχως εις το λουτρόν, και, μετά το συνήθες Χου!, αναβαίνοντα την περιτρέχουσιν το αποδυτήριο εξέδραν, να εκβάλη τα ράκη του και να τ'αποθέσιν πλησίον των ενδυμάτων πλουσίου τινός Εφέντη, και αφ' ου λουσθή και καθαρισθή, να αναχωρήσιν, καιρετών μετά πολλής ευθυμίας δεξιά και αριστερά, χωρίς ούτε να' προσβλέψιν καν εις του βαλανέως την εμβολήν».

Όλοι δεν είχαν τη δυνατότητα να απολαμβάνουν τις υπηρεσίες που προσέφερε ένα χαμάμ πλην του πλουσίματος, μάσάζ, ξύρισμα, αποτρίκωση κλπ., τα οποία κόστιζαν ακριβά. Έτσι οι λιγότερο πλούσιοι που περιοριζόνταν μόνο στο πλύσιμο, προμηθεύονταν από πουλητές που στέκονταν στην πόρτα του χαμάμ το χρίσμα (hirizma), μια αλοιφή από τερέβινθο για αποτρίκωση, αγόραζαν το ελίκην, ένα σφουγγάρι από φυτό της οικογένειας των κολοκυνθοειδών, όπως μπορούσαν να βρουν μπαρμπέρη να τους κόψει τα μαλλιά και τη γενειάδα.

Ο κοινωνικός ρόλος του χαμάμ

Αν για τους άνδρες το χαμάμ πέραν του καθαρισμού ήταν ό,τι ο καφενές, όπου εύρισκαν τους φίλους τους και συζητούσαν, «διά τας γυναίκας αυτών, το λουτρόν είνε και μέσον διασκεδάσεως, και γίνεται, χρεωστικώς μὲν κατά Παρασκευήν, πολλάκις δε και δις της εβδομάδος, το κέντρον των γυναικείων εκστρατειών. Εκεί διάγουσιν ολόκληρον την ημέραν, συνομιλούσαι, καπνίζουσαι, χορεύουσαι, τραγουδούσαι, ή θεωρούσαι και ακούουσαι τας άλλας αδοούσας και χορεύουσας. Εκεί η Οθωμανίς θα ανταμώσιν την φίλην της, εκεί θα μάθῃ τα της γειτονίας quamtquam, εκεί θα επιδείξει τα τζεβαέρια της. Όστε διά αυτάς το λουτρόν είνε προσέτι και τόπος διασκεδάσεως, και μάλιστα όταν ήνε πρόσκλησις γάμου. Διότι εκεί χορεύουσιν ή βλέπουσι και

▲ Τομή του ανδρικού λουτρού Yeni Hammam στην πλατεία Αρίωνος στη Ρόδο (αρχείο 4η ΕΒΑ).

ακούουσι χορευούσας και αδοούσας άλλας. Όταν η εις λουτρόν εκδρομή είνε παρά ταις Κυρίαίς, και ιδίως ταις Αρμενίαις, υπόθεσις σπουδαία, περισπασμός, ασχολία. Δι' αυτόν ετοιμάζονται αφ' εσπέρας τα ορεκτικώτερα εδέσματα, τα εκλεκτότερα οπωρικά· γίνονται προσκλήσεις· αποφασίζονται τα ενδύματα και τα κοσμήματα. Αι δε πενόμενα ιδίως εκεί πλύνουσι και τα ενδύματά των, και μάλιστα το θέρος, όταν ήνε σπάνιον το ύδωρ εν Κωνσταντινουπόλει».

Άνδρες και γυναίκες στο χαμάμ έπιναν τον καφέ τους, τα διάφορα σερμπέτια, κάπνιζαν κι έτρωγαν ό,τι έφερναν μαζί τους ερχόμενοι στο λουτρό, όπου περνούσαν συνήθως μια ολόκληρη μέρα. Ζωγραφικοί πίνακες αλλά και περιηγητικά κείμενα, όπως αυτό της Λαίδης Montagu για ένα χαμάμ της Αδριανούπολης, περιγράφουν την ατμόσφαιρα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Georges Vigarello, «Το καθαρό και το βρώμικο. Η σωματική υγιεινή από τον Μεσαίωνα ως σήμερα», εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2000.

Λιάνα Μυστακίδου, «Το χαμάμ», εκδ. Τσουνάτου, Αθήνα 1998.

Σκαρλάτος Δ. Βυζάντιος, «Η Κωνσταντινούπολις, η περιγραφή τοπογραφική, αρχαιολογική και ιστορική της περιωνύμου ταύτης μεγαλονπόλεως και των εκατέρωθεν του κόλπου και του Βοσπόρου προαστείων αυτής...», Αθήνησιν, εκ του τυπογραφείου Ανδρέου Κορομηλά», 3τ., Αθήνα 1851-1869.

Αριστείδης Πασαδαΐος, «Η Πόλη του Βοσπόρου. Σύντομος συστηματικός οδηγός», Αθήνα 1981.

Robert Mantran, «Η καθημερινή ζωή στην Κωνσταντινούπολη τον αιώνα του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή», εκδ. Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 1991.

▲ Γυνή που πλένεται με το τσίσι δίπλα σε γούρνα. Μικρογραφία του 17ου αι., Βρετανικό Μουσείο.